

Utenlandske krigsfanger og fanger i Nord-Norge 1941–1945

Marianne Neerland Soleim

I løpet av krigsårene ble om lag 130 000 utenlandske krigsfanger, fanger og sivile tvangsarbeidere sendt som arbeidskraft til Norge. Dette omfattet blant annet sovjetiske og polske krigsfanger, jugoslaviske fanger, samt polske og sovjetiske sivile tvangsarbeidere. Artikkelen beskriver ulike kategorier fanger i Nord-Norge, tyske byggeplaner i Nord-Norge, behandlingen av krigsfangene og fangene, flukt fra fangeleirene og forholdene rundt returen til hjemlandet i 1945.

I underkant av 100 000 sovjetiske krigsfanger ble sendt til Norge i årene 1941–1945 og størsteparten av disse ble sendt til Nord-Norge. De fleste krigsfangene var soldater fra Den røde armé, men omkring 7000 var sivile sovjetiske borgere. Blant de sivile befant det seg om lag 1400 sovjetiske kvinner og 400 barn i alderen 0 til 15 år. Den tyske Organisation Todt (OT), som hadde ansvaret for en rekke store byggearbeider i Norge, hadde tvangsarbeidere i sine prosjekter. Andre aktører som benyttet sivile sovjetiske tvangsarbeidere, var Nordag A/S i Årdal og Sauda, i tillegg til Nordisk Lettmetall A/S og IG Farben på Herøya. Frostfilet sine fabrikker i Bodø og Hammerfest brukte også sovjetiske sivile tvangsarbeidere som arbeidskraft. Etter det tyske nederlaget i Finland og i Petsamo i 1944, ankom 3300 sivile sovjetiske flyktninger og deporterte

til Luftwaffe i Norge. Dette var både menn, kvinner og barn som ble satt til tvangsarbeid på åtte flyplasser over hele landet.

De første sovjetiske krigsfangene som ankom Norge i august 1941 var stort sett soldater som ble tatt til fange i Sovjetunionen i juni dette året. De ble først sendt til Polen eller Tyskland, og deretter stuert inn i lasteskip og sendt til Norge. Etter flere døgn på havet med lite forsyninger og elendige sanitærforhold ombord, ankom de utmattede krigsfangene norske havner. Etter ankomst ble de sendt videre med skip eller tog til en uvis skjebne i tyske krigsfangeleirer. Det ble etablert et leirsystem med nærmere 500 fangeleirer fordelt over hele Norge. Størsteparten av fangeleirene med sovjetiske krigsfanger ble plassert i de nordligste fylkene og Nord-Trøndelag.

Andre utenlandske fanger og arbeidere

Fra 1942 til 1944 ble om lag 1700 polske krigsfanger sendt til Norge. De polske fangene ble skilt fra andre nasjonaliteter av fanger og delt inn i bygge- og arbeidsbataljoner som ble plassert fra Kristiansand i sør til Bodø i Nordland. Ved årsskiftet 1942–1943 sendte tyskerne 820 polske krigsfanger fra en fangeleir ved Hamburg i Tyskland til Kristiansand i Norge. Krigsfangene var tidligere soldater tatt til fange under det tyske felttoget i Polen høsten 1939. I tillegg ble 3470 polske sivile tvangssendt eller meldte seg frivillig til arbeid i Norge fra 1942.

Den tyske okkupasjonsmakten sendte om lag 4 100 jugoslaviske fanger til landet i årene 1942–1945. Det befant seg også 297 såkalte frie sivile jugoslaviske kontraktsarbeidere i Norge

Storvoll arbeidsleir i Rana for sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger som arbeidet på Nordlandsbanen.

Foto: Rune Rautios samling

i samme periode, men disse var ikke tvangsarbeidere. De jugoslaviske fangene ble behandlet som politiske fanger og ble dermed utsatt for en svært brutal behandling.

I motsetning til de sovjetiske og polske krigsfangene, ble de jugoslaviske til å begynne med ikke anerkjent som krigsfanger av tyskerne. Dette var fanger som kom til Norge etter at de var tatt som partisaner eller sympatisører under kamper mot tyske styrker i Jugoslavia. I stedet for dødsstraff ble en andel av fangene sendt til Norge på tvangsarbeid i Trøndelag, Nordland og Finnmark. I den første fasen fra juni 1942 til april 1943, da SS hadde ansvaret for fangene, var forholdene og behandlingen av fangene særlig brutal. Wehrmacht overtok ansvaret for de jugoslaviske fangene i mars 1943. Selv om det er usikkert hvorvidt fangene fikk krigsfangestatus etter at Wehrmacht overtok, ble de behandlet som krigsfanger etter dette tidspunktet.

Det fantes også mange polske sivile arbeidere i OT i Norge. Tyske aviser var fulle av annonser og propaganda fra OT som ga mange nye frivillige arbeidere til organisasjonen. Enkelte lot seg rekruttere frivillig for å unngå arrestasjon for aktiv motstand i den polske hjemmefronten. Mange av disse arbeiderne planla å flykte fra Norge eller Finland til Sverige, for deretter å komme seg til England for å slutte seg til den polske hæren i landet. I 1945 ble det registrert om lag

7000 polske sivile arbeidere i over 20 leirer i Norge.

I tillegg til krigsfangene, fangene og tvangsarbeiderne ankom det om lag 15 000 sivile arbeidere fra over 20 land i Europa. Polakkene utgjorde den største gruppen og blant disse var det både frivillige og tvangssendte arbeidere. I denne gruppen befant det seg også 2200 franske sivile tvangsarbeidere.

Arbeidskraft for Hitlers byggeplaner

Behovet for å bruke utenlandske krigsfanger som arbeidskraft i Norge var knyttet til Hitlers oppfatning av Norge som et skjebneområde. De utenlandske krigsfangenes innsats fikk stor betydning for utbyggingen av norsk infrastruktur som veier og jernbane i krigsårene. Hitlers storstilte byggeplaner i Norge omfattet utbygging av Nordlandsbanen, riksvei 50, tunnelbygg og flyplasser. Befestninger ved Atlanterhavsvollen (Festung Norwegen), ble bygget i form av en mengde bunkere og kanonstillinger. I 1943 startet OT på Tysklands største og mest kostbare prosjekt i Norge som ble kalt «Nordlandsbahn». Planen var en utbygging av jernbanelinjer på strekningene Mo-Fauske-Narvik-Kirkenes.

Hitler kalte prosjektet «Den arktiske jernbane» (Der Polarbahn), men strekningen i Finnmark måtte skrinlegges til fordel for utbyggingen av Nordlandsbanen. Etter mai

1944 hadde jugoslaviske fanger og sovjetiske krigsfanger samme type arbeid langs Nordlandsbanen. De polske sivile arbeiderne tok del i flere byggeprosjekter. Noen av disse prosjektene var byggingen av jernbane i Nord-Norge, veianlegg, bygging av gjerder, brakker, brygger og tunneler.

Byggingen av blant annet festningsverkene på Engeløya i Steigen og Trondenes i Harstad innebar etablering av store, langtrekkende kanoner for å hindre de allierte i å blokkere skipstrafikken fra Narvik. Dette arbeidet krevde store arbeidskraftressurser og krigsfangene ble satt til graving og bygging av fundament til kanonene. Det ble arbeidet døgnet rundt i ti timer lange arbeidsøkter. De som arbeidet om natten startet klokken sju om kvelden og holdt på til klokken fem om morgenen. Krigsfangen Konstantin Grigorivitsj Seredintsev skrev dagbok under fangeoppholdet. Han ble tatt til fange etter kamper sør i Sovjetunionen i august 1942. I dagboken skriver han om lange arbeidsøkter og at han hadde gitt opp håpet om å overleve og bli løslatt fra slaveriet og fangenskapet. Ifølge opplysninger på fangekortet døde han av utmattelse 22. mai 1943, 31 år gammel.

Forbud mot kontakt med krigsfanger

Fornedrelse, umenneskelig slit, sult og død skulle prege tilværelsen til

krigsfangene som ble tvangssendt til Nord-Norge som arbeidskraft. Men fangetilværelsen inneholdt også lyspunkter i form av samhold blant fangene og kontakt med

nordmenn som på ulike måter prøvde å hjelpe krigsfangene. Kontakt med krigsfanger var forbudt for nordmenn og kunne medføre streng straff.

For å hindre at nordmenn hjalp de sovjetiske krigsfangene, satte norske politimyndigheter inn kunngjøringer i avisene om forbud mot å omgås

Store veiprosjekter ble igangsatt av tyskerne både i Nord-Norge og i Nord-Finland. Her er sovjetiske krigsfanger på veiarbeid i Nord-Finland.

Foto: Rune Rautios samling

krigsfanger. Overtredelser ville bli hardt straffet. I Harstad fikk en tjenestejente to måneders fengsel for å ha gitt sovjetiske krigsfanger mat. På et senere tidspunkt under krigen kunne det hende at fangevokterne snudde seg bort særlig når barn nærmet seg krigsfangene og plasserte matpakker under piggrådgerdet i fangeleiren. Til tross for truslene om harde straffer fortelles det flere steder om kontakt mellom krigsfanger og lokalbefolkning. I Grønsvik i Nordland brukte lokalbefolkningen å plukke bær på søndager og i årene 1943 til 1944 fikk de selskap av de polske krigsfangene under bærplukkingen.

Behandling og dødelighet

Forholdene omkring innkvartering, forpleining og bekledning for de sovjetiske krigsfangene ble avgjørende for deres tilværelse i Norge. Dårlig forpleining av sovjetiske krigsfanger i Norge kan ha sin forklaring i den utilstrekkelige og brutale behandlingen av sovjetiske krigsfanger i de okkuperte østområdene.

Riksmarskalk og næringslivsminister Hermann Göring var i september 1941 opptatt av at krigsfangenes rasjoner bare skulle være basert på hvor produktive de var som arbeidskraft. Han mente at større

rasjoner for sovjetiske krigsfanger bak frontlinjene eller innen riket ville medføre et for sterkt press på tilgjengelige mattilførsler i Tyskland. Han fryktet at resultatet ville bli en reduksjon i rasjonene til den tyske befolkningen eller de tyske militære styrkene. Men prioriteringen var snarere en form for rasjonalisering, basert på tyske myndigheters beslutning om tilintetgjørelse av visse grupper mennesker. Wehrmachts egne beregninger viste at det var nok mat tilgjengelig til å holde både tysk befolkning og krigsfangene i live. Men – i de okkuperte områdene var det bare de som arbeidet for tyskerne, som var garantert mat.

Både i Norge og andre okkuperte områder var forpleiningen av de sovjetiske krigsfangene svært mangelfull. Størsteparten av dødsfallene blant de sovjetiske krigsfangene i Nord-Norge skyldtes nettopp den elendige forpleiningen. Det var også åpenbart at tyskerne viste liten vilje til å utstyre fangene med tilstrekkelig og brukbar bekledning. En kan vel betrakte de dårlige forholdene som en slags tilleggsstraff til frihetsberøvelsen.

I Kirkenes ble det allerede i begynnelsen av november 1941 meldt om sovjetiske krigsfanger som brøt sammen på grunn av hardt arbeid, kulde og utilstrekkelig forpleining. Ved den tyske overkommandoen i Norge (AOK Norwegen) mente man at krigsfanger som ikke var i stand til å arbeide representerte en belastning,

Kolonne med sivile, trolig østarbeidere eller tvangsutskrevne fremmedarbeidere, på marsj sørover i 1944. De blir fulgt av væpnede vakter.

Foto: Rune Rautios samling

så deres situasjon måtte bli forbedret ved tilstrekkelig forpleining og mindre krevende arbeid. Til dette svarte Wehrmacht i Kirkenes at det måtte forlanges 12–13 timers hardt arbeid av krigsfangene for å få arbeidsopdragene gjennomført. En mer bekvem arbeidstid var umulig, og hva angikk forpleiningen, hadde de ingen innflytelse siden denne fulgte bestemte satser. Kort tid før hadde Wehrmacht i Kirkenes bedt om 20 tilleggsrasjoner til fordeling blant de svakeste krigsfangene og belønning av de mest arbeidsvillige, men dette ble ikke innvilget. Til tross for at AOK Norwegen meldte at forpleiningssatsene allerede var økt og var tilstrekkelige, gjaldt ikke dette for de krigsfangene som utførte det tyngste arbeidet. Flere tyske kilder bekrefter de vanskelige forholdene ved krigsfangeleirene i Nord-Norge.

Nesten 14 000 av de sovjetiske krigsfangene her i landet mistet livet. Dødsprosenten var lav i enkelte områder, men særlig i Nord-Norge var det mange som døde på grunn av utilstrekkelig forpleining og dårlig behandling. Det ble gjort lite fra tysk side for å forbedre den medisinske hjelpen til krigsfangene.

Vinteren 1942–43 ble ekstra hard for de jugoslaviske fangene i Korgen. Fangene fikk lite mat og ble hardt straffet. Fanger som stupte av utmattelse under arbeid ble pisket til de kom seg på bena igjen. Flere ble skutt av tyske og norske fangevoktere under arbeid. De døde ble gravlagt

ved veien. Mange fanger var syke av dysenteri og med liten motstandskraft døde flere av sykdommen. Alle fangene var dårlig kledd, mange gikk barbeint i skoene og var uten votter. Lokalbefolkningen skaffet noe klær og strømper, i tillegg til tran og matpakker, men risikoen ved å hjelpe var stor. Omtrent 2 400 jugoslaviske fanger ble drept eller døde av sykdom, sult og mishandling fra 1942 og til frigjøringen i Norge.

De polske krigsfangene ble behandlet bra i løpet av fangeoppholdet i Norge. Likevel fortalte overlevende krigsfanger etter krigen at de hadde blitt mishandlet av tyske vakter i fangeleirene. Ingen av de polske krigsfangene døde av underernæring eller utilstrekkelig forpleining. Grunnen til dette var at krigsfangene mottok amerikanske Røde Kors-pakker og til tross for at krigsfangene i Nordland mottok pakkene først fra januar 1944. Det er registrert 166 polske krigsgraver på norsk jord. Disse finnes på egne krigskirkegårder i Oslo, Midt-Norge og Nord-Norge. De døde var krigsfanger, sivile tvangsarbeidere, polakker i tysk tjeneste i årene 1942–1945 og polske soldater som døde i kampene om Narvik i 1940.

Flukt til Sverige

Wehrmacht var opptatt av risikoen for at nordmenn skulle ha kontakt med eller yte hjelp til krigsfangene, og særlig var man opptatt av faren for etableringer av sabotasjegrupper. I

denne sammenhengen var det særlig viktig at arbeidet med riksvei 50 og jernbanen ble beskyttet mot sabotasje siden det var mistanke om illegal formidling av militære opplysninger. Innen 1. juli 1942 hadde 73 sovjetiske krigsfanger rømt fra fangeleirer i området mellom Narvik og Banak i Finnmark. Bare 19 av dem var blitt innhentet og Wehrmacht mente dette bekreftet at folk i dette området i stor grad hadde hjulpet krigsfanger under flukt. Derfor ble dette området betraktet som i en sikkerhetsmessig «nødtilstand» og flyktede sovjetiske krigsfanger som ble tatt kunne henrettes. Dette gjaldt også de polske fangene.

I Karasjok hjalp Kirsten Svineng flere jugoslaviske fanger å flykte mot grensen til Finland, selv om det var dødsstraff for å hjelpe krigsfanger under flukt. Hun skjulte en 17 år gammel jugoslavisk fange i ti dager. Hun kledde på fangen samiske klær og han kom seg åtte mil av gårde før han traff på en norsk angiver. Den unge fangen ble sendt tilbake til leiren der han ble bundet til et furutre og pisket til døde. Han røpet aldri at Kirsten hadde hjulpet ham.

Tilbake til hjemlandet

Hjemsendelsen av de som ble antatt å være sovjetiske statsborgere blant de frigitte krigsfangene, ble gjennomført raskt i Norge. Sovjetiske og allierte myndigheter hadde ulike oppfatninger av hvem som var sovjetborgere. De allierte myndighetenes

tolkning tok utgangspunkt i situasjonen per 1. september 1939 og dermed ble de sovjetiske landevinnningene fra 1939–1940 ikke anerkjent. På grunn av dette slapp en viss andel av de frigitte sovjetiske krigsfangene å bli hjemsendt.

Før avreisen fra Norge uttrykte enkelte frykt for hvilken skjebne som ventet dem i Sovjetunionen. Hjemsendte frigitte krigsfangers fortellinger viser at de som regel ble utsatt for en grundig undersøkelse etter hjemkomsten. Likevel, på langt nær så mange som tidligere antatt ble henrettet eller sendt til flere titalls år med straffarbeid i sovjetiske fangeleirer.

Rundt 500 polske krigsfanger ble fraktet med skip fra Moss til Århus den 2. mai 1945. Etter planen skulle de trolig sendes tilbake til Tyskland, men tysk kapitulasjon i Danmark få dager senere avsluttet krigsfangenskapet. I Nordland ble 1040 polske krigsfanger og rundt 100 krigsfanger i Telemark frigitt den 8. mai. Forholdet mellom de frigitte polske og sovjetiske krigsfangene i Nordland var delvis preget av konflikt de første fredsdagene. Senere ble alle frigitte polske krigsfanger, og et stort antall polske sivile arbeidere som hadde havnet i landet under krigen, samlet i leirer i Sørøst-Norge for å sendes hjem.

Polen var i mai 1945 underlagt et sovjetkontrollert kommunistisk styre. De østlige delene av landet

var avstått til Sovjetunionen, og dermed utviklet hjemsendelsen seg til en problematisk affære. Mange polakker ønsket ikke å dra tilbake til hjemlandet. Arbeidet med retur av de frigitte polakkene ble først avsluttet i 1949 da norske myndigheter ga varig opphold til de om lag 800 polakkene som fremdeles befant seg i Norge. Det er ikke kjent hvor mange av disse gjenværende som hadde vært polske krigsfanger.

Størsteparten av de overlevende jugoslaviske krigsfangene valgte å dra tilbake til Jugoslavia. Før avreisen dannet jugoslavene kommunistiske råd i oppsamlingsleirene i Norge og forberedte seg på hva som ventet i hjemlandet. Noen få ble igjen i Norge og dette hadde sammenheng med utviklingen i Jugoslavia.

Litteraturliste:

- Hatlehol, Gunnar D. 2015. «*Norwe-geneinsatz*» 1940–1945: *Organisation Todts arbeidere i Norge og gradene av tvang*. Doktoravhandling NTNU, Trondheim.
- Soleim, Marianne N. 2018. *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945. Antall, organisering og repatriering*, Oslo, Scandinavian Academic Press.
- Soleim, Marianne N. og Gunnar D. Hatlehol 2022. *Fangeleirer, utenlandske krigsfanger og norske fanger i Nord-Norge*. I

Fredrik Fagertun (red.), «Overfall og okkupasjon», kapittel 7 i Fredrik Fagertun (red.): *Andre verdens krig i nord*, Orkana Akademisk 2022.

Stokke, Michael 2020. *Slit og fortvilelse: polske krigsfanger og sivile tvangsarbeidere i Nord-Norge 1942–1945*. Narviksenteret, Narvik.

Stokke Michael 2008. *Sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge 1942–1945. En sammen ligning av arbeids- og leveforhold*. Masteroppgave, Universitetet i Bergen.

Sørgård O.H. 1971. *Den jugoslaviske fangeleir i Korgen 23. juni 1942–6. mai 1944*. Årbok for Rana, Mo i Rana.

Marianne Neerland Soleim, er førsteamanuensis i moderne historie ved UiT Norges arktiske universitet. Hun har blant annet forsket

på tema som andre verdenskrig, norsk minnepolitikk, migrasjon og barnevernets historie.

E-post: marianne.n.soleim@uit.no